ДАНИ СВ. ЦАРА КОНСТАНТИНА И ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ

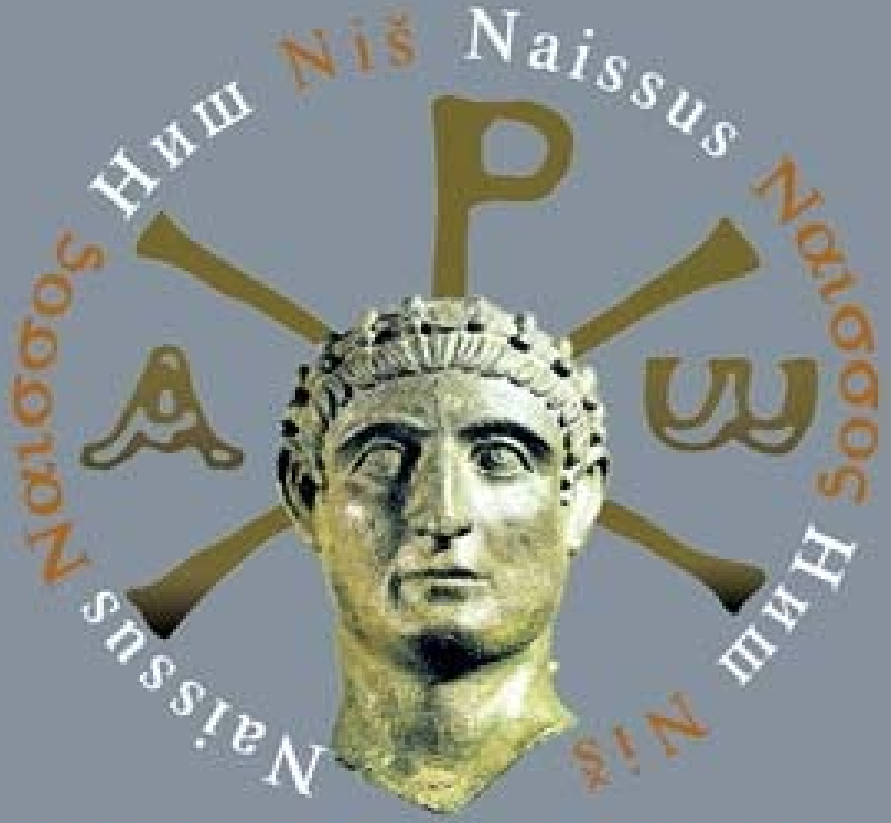

НИШ И ВИЗАНТИЈА

NIŠ & BYZANTIUM
SYMPOSIUM
VII

ЗБОРНИК РАДОВА VII

НКЦ

Гордана Тошић, Душан Рашковић

ХРИШЋАНСКИ МОТИВИ НА АРХЕОЛОШКОМ МАТЕРИЈАЛУ ИЗ ОКОЛИНЕ КРУШЕВЦА И АЛЕКСИНЦА

Предмет наших истраживања, у територијалном смислу, обухвата ширу околину Крушевца у којој се налазе широке долине централне и јужне Србије: Западна Морава, Јужна Морава, Велика Морава и Расина, побрђа Јастребца и Гоча али и масиви Јастрепца и Копаоника (карта 1). У хронолошком смислу, археолошки материјал који смо уврстили у овај рад припада периоду касне антике и средњем веку. Наш прилог проучавању хришћанских мотива на изабраном материјалу, проистекао је из нашег увида у археолошки корпус који се налази у Народном музеју у Крушевцу, а који је у Музеј доспео захваљујући рекогносцирању терена и археолошким истраживањима појединих локалитета, од стране Музеја и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

Упркос томе што касноантички и рановизантијски период крушевачког подручја није довољно истраживан и научно валоризован, на основу археолошких артефаката може се аргументовано претпоставити да је живот у касноантичком периоду био веома интензиван. У зависности од историјског контекста, у различитим временским периодима, формира се и различит тип насеља, тако да се у антици насеља развијају у плодним долинама Велике, Западне, Јужне Мораве и Расине, а у време варварских продора, посебно у 4. веку, на стратешки значајним позицијама, на доминантним узвишењима, ради једноставније одбране од непријатељских напада. У касноантичком периоду, забележено је велико страдање становништва у провали Гота 378. године али ни тада живот није потпуно пресахао, већ се наставио током 5. и 6. века. У време цара Јустинијана долази до велике обнове како профаних, тако и сакралних грађевина али и до подизања нових објеката у самим утврђењима као што је то био случај на лок. *Белићка чука* у Горњим Левићима или ван њих, као на *Небеским столицама* на Копаонику.

Најраније трагове хришћанства које се најпре појављује као криптохришћанство, а тек касније као званична религија, налазимо на подручју где су се састајале провинције Прва Мезија, Дарданија и Медитеранска Дакија. Ова област је била погодна за развој пољопривреде и рударства

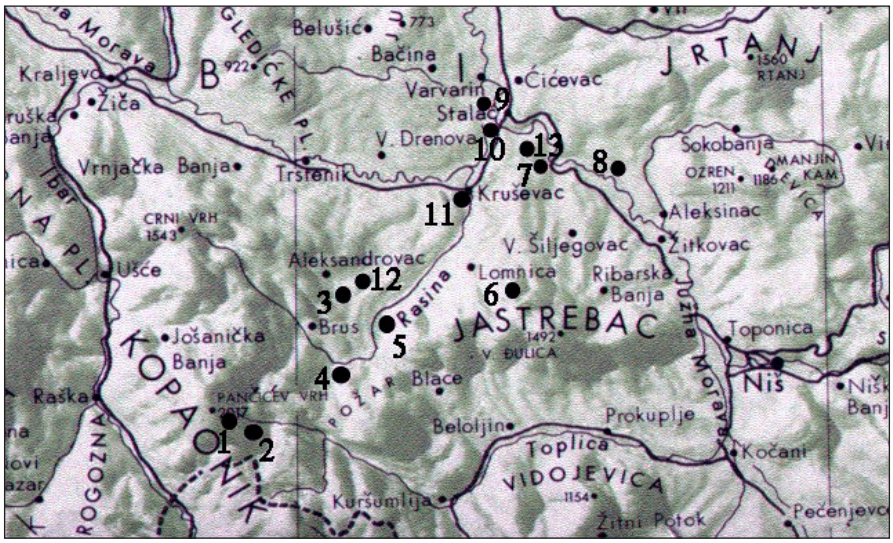

Карта 1. Археолошки локалитети: 1. Копаоник, лок. *Небеске столице* 2. Горње Левиће, лок. *Градац* 3. Мала Врбница, лок. *Дуб* 4. Дубци-Мошуте, лок. *Градац* 5. Златари, лок. *Градиште* 6. Петина, лок. *Велико Градиште* 7. Витковац, лок. *Градац* 8. Рутевац-Ћићина, лок. *Пресидијум Помпеји* (*Praesidium Pompei*) 9. Маскаре, лок. *Бедем* 10. Град Сталаћ, лок. *Кула Тодора од Сталаћа* 11. Крушевац, лок. *Лазарев град* 12. Трнавци, лок. Црква Св. Ђорђа 13. Јошје, непознато налазиште.

Map 1. Archeological localities:1. Kopaonik, loc. *Nebeske stolice* 2. Gornje Leviće, loc. *Gradac* 3. Mala Vrbnica, loc. *Dub* 4. Dubci-Mošute, loc. *Gradac* 5. Zlatari, loc. *Gradište* 6. Petina, loc. *Veliko Gradište* 7. Vitkovac, loc. *Gradac* 8. Rutevac-Ćićina, loc. *Presidium* Pompei (*Praesidium Pompei*) 9. Maskare, loc. *Bedem* 10. Grad Stalać, loc. *Kula Todora od Stalaća* 11. Kruševac, loc. *Lazarev Grad* 12. Trnavci, loc. Crkva Sv. Djordja (Church of St. George) 13. Jošje, unknovn find

који су представљали значајне ресурсе привредног напретка и узрок стационирања римских трупа управо на таквом тлу. Упоредо са ширењем хришћанства успостављају се и центри новоустановљене вере, тако да већ у 4. веку, своје епископе имају градови Мезије Приме, Хореум Марги, Виминацијум, и Сингидунум, Медитеранске Дакије, Наис и Рацијарија и Дарданије, Скупи и Улпијана.

Утемељење хришћанства у широј околини Крушевца покушаћемо да сагледамо и прикажемо кроз преглед налаза профаног и сакралног карактера, са хришћанском симболиком.

Кренућемо од ранохришћанског лок. *Небеске столице*[1] који се налази на нашем крову света, испод Панчићевог врха, на надморској висини од 1800м и на административној граници са Косовом (сл.1).[2] На до-

[1] Археолошка истраживања лок. *Небеске столице* на Копаонику, обавља Завод за заштиту споменика културе Краљево,од 1998. године. Руководилац радова: археолог Гордана Тошић.

[2] Г. Тошић - Д. Рашковић, *Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника*, ЗРВИ 44/1, Београд 2007, 34-39

Сл. 1: Копаоник, лок. *Небеске столице*

Fig. 1: Kopaonik, loc. *Nebeske stolice*

минантном платоу одакле се сагледава позамашни простор некадашње римске провинције Дарданије, налази се базилика фундирана на живој стени чији је под некада био украшан мозаиком од кога је сачуван само део у дужини од 2,70 x 0,51м (сл. 2). Полихромни мозаик, рађен у техници „opus tesselatum“ чинио је рубну зону пода и био је састављен од поља у којима су приказани геометријски и зооморфни мотиви, међу којима је и птица са својим симболичким вредностима које се односе на духовни свет. Симболика мотива је као и на другим ранохришћанским мозаицима била повезана са симболиком боја, тако да се користе бела, црвена и голубије плава. Ако имамо у виду асоцијативност боја као и могући гносеолошки смисао, разумећемо важност боје попут речи, у касноантичком односно рановизантијском свету. У тој равни, голубије плава означава вечно, трансцедентно, црвена земаљско, овострано, „животворну топлоту“, а бела, како би је дефинисао Псевдо - Дионисије „сродност са божанском свјетлошћу“, односно вечно и бесконачно.[3]

На поду базилике пронађени су и фрагменти живописа чија уситњеност не допушта иконографску анализу, као и фрагменти прозорског стакла кроз које је некада продирала светлост која је имала значајно место у целокупном доживљају сакралног простора јер светлост је симбол Бога, као што је Сунце, *sol sensibilis,* симбол Христа. Бог је светлост у суштаственом значењу те речи, како би рекао св. Августин, *Lumen de lumine*, која осветљава свако биће, сијајући попут Сунца праведности.[4] У овом контексту, подсетимо се Плотина који у Енеадама говори о томе да се боја поима као Светлост и да се лепота идентификује са Једним и

[3] В.В. Бичков, *Византијска естетика, Теоријски проблеми*, превод: Д.М. Калезић, Београд 1991, 124-125

[4] Hans Sedlmayr, *O svetlosti,* priredio i preveo: Zoran Gavrić, Beograd 2008, 56-57

Сл. 2: Копаоник, лок. *Небеске столице*, мозаик

Fig. 2: Kopaonik, loc. *Nebeske stolice*, mozaic

са Светлошћу,[5] јер је и сам Исус говорио „Ја сам свјетлост свијету“ (Јн 9,5), што је записано и на мозаику катедралне цркве града Чефалу, на Сицилији.[6]

Да се на *Небеским столицама* водило рачуна о свим детаљима у литургијском смислу, сведочи и перфорирани крст који је некада припадао полијелеју (5/6 век). Овакав начин осветљавања простора ушао је у ширу употребу од 4. века када се као елементи носача користе медаљони или крстови као што је овај о коме је реч, што потврђују бројни археолошки налази носача кандила, попут оних који су пронађени на Царичином граду или оних који су откривени на локалитетима широм Бугарске и Далмације.[7]

Ипак, главни репер за датовање базилике на Небеским столицама остаје подни мозаик који се по својим карактеристикама уклапа у рано-хришћанску мозаичку продукцију на територији Дарданије, Македоније и Новог Епира (5/6 век). Аналогије за касетирана поља која уоквирују централну композицију налазимо у Царичином граду, у триконхосу ван бедема, у Хераклији на мозаику Мале Базилике, у Суводолу и Амфиполису, на поду базилике А.[8]

---

5 J. Gage, *Color and Culture, Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*, London, Thames and Hudson 1999, 25

6 В. В. Бичков, *нав. дело*, 118

7 O. Ilić, *Ranohrišćanski pokretni nalazi na području dijeceze Dakije, od IV do poč. VII veka* (magistarski rad u rukopisu), Beograd 2005, 211-218; P.Chevalier, *Le luminaires paleochretiens de Dalmatie Romaine*, VAHD sv. 90-91, Split 1999, 161-183

8 Г. Цветковић-Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици. Дарданија, Македонија, Нови Епир,* Студије 1, Београд 1978, сл. 5, 12, 31, 8

Сл. 3: Фибуле: 3/1 Горње Левиће, лок. *Градац*; 3/2 Петина, лок. *Велико Градиште*

Fig. 3: Fibulae: 3/1 Gornje Leviće, loc. *Gradac*; 3/2 Petina, loc. *Veliko Gradište*

На Копаонику, у Горњим Левићима, на надморској висини од 1089м, налази се рановизантијско утврђење које је контролисало путне правце који су пресецали планински масив Копаоника, односно подручје изворишног дела Топлице и ширу зону ка Прокупљу и Куршумлији.[9] Хришћанску фазу живљења, осим темељних остатка базилике, потврђује налаз фибуле са посувраћеном ногом (сл. 3/1),[10] која припада типу византијских фибула које се датују у 6. век, а налазе се на многим локалитетима као што су Бољетин, Донићко Брдо, Јагодин Мала-Ниш, Салона.[11]

Сл. 4: Мала Врбница, лок. *Дуб*, камена пластика

Fig. 4: Mala Vrbnica, loc. *Dub*, stone plastic

9 Г. Тошић-Д. Рашковић 2008, *нав. дело*, 40-41

10 Т. Михаиловић, *Нови антички локалитети на Копаонику,* Гласник Српског археолошког друштва 13, Београд 1997, 154, T.II/6; Д. Рашковић, *Стање истражености античких налазишта Расинског округа-Трагом рекогносцирања Драгослава Срејовића и Николе Тасића 1954,* Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије, Крагујевац 2003, 51, сл. 46

11 Z. Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIX

Наша фибула има декорисан лук и стопу која има проширење у облику крста. На луку се налази схематизован лик окружен са четири, може се рећи медаљона, какви се налазе и на фибули са Великог Градишта у Петини, на северним падинама Великог Јастрепца (сл. 3/2). Професор А. Јовановић ову представу тумачи као лик Христа са јеванђелистима, подупирући се аналогним мотивима са фибула из Перника али и са мотивима рановизантијских крстова.[12] Наведену хришћанску иконографију рановизантијских фибула са посувраћеном стопом, изводи из касноантичких представа војних инсигнија. Ово је једно од могућих тумачења али оно што сасвим јасно доказује да је фибула хришћанског порекла је крстолики облик стопе која своје аналогије налази у фибулама из Перника, Царичиног Града и Хајдучке воденице. Имајући у виду широку распрострањеност ових фибула претпоставља се постојање локалних радионица које су се могле налазити у урбаним центрима какви су били Виминацијум, Наисус, Улпијана или Царичин Град. Фибулу сличну нашој, са крстоликим проширењем на стопи налазимо на утврђењу *Градац* у селу Дупци, у засеоку Мошуте које се такође налази у источној копаоничкој подгорини, на обали реке Расине (сл. 7/2).

Ранохришћанском периоду који је сав у знаку „религиозне стварности“ припада такође и наш следећи пример, камена декоративна пластика са лок. *Дуб* у селу Мала Врбница, у самој подгорини Копаоника, на граници са Жупом.[13] Изван олтарске апсиде једнобродне камене цркве, у слоју шута, откривени су фрагменти камене декоративне пластике из V/VI века, за које се може претпоставити да су припадали рељефима који су чинили ентеријер цркве (сл.4).[14] Пронађени фрагменти представљају локалну варијанту ранохришћанске пластике која се стварала на простору Дачке дијецезе,[15] али и на територији римске провинције Далмације.[16]

Фрагменти камене пластике украшени су флоралним и фигуративним мотивима од којих за ову прилику издвајамо представу рибе и крста, с обзиром на њихову симболичку вредност. Риба је понајпре симбол самог Христа, будући да је ΙΧΘΥΣ (риба) у хришћанском разумевању света идеограм, сачињен од почетних слова следећих речи Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ

(poseban otisak), Split 1974, 39,40; А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978, 55

12 А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд 2007, 68-70

13 Заштитна археолошка истраживања у трајању од месец дана, 1998. године, обавила је екипа Завода за заштиту споменика културе: руководилац радова, археолог Гордана Тошић и члан екипе, архитекта Рајко Чубрић

14 Г. Тошић, Д. Рашковић, *нав. дело*, 41-42

15 И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори,* Београд 1957

16 E. Marin, *Narona basilique et baptistère paléochrétiens de Sv. Vid*, Radovi XIII medjunarodnog kongresa za starohrišćansku arheologiju III, Vatikan-Split 1998, 475-507; J. Belošević, *Il complesso dell' architettura paleochristiana a Crkvina di Galovac nei pressi di Zadar*, Radovi XIII medjunarodnog kongresa za starohrišćansku arheologiju III, Vatikan-Split 1998, 69-105

Υἱός Σωτήρ (Исус Христос, Син Божји, Спаситељ)[17] због чега се риба као симбол појављује веома често на ранохришћанским споменицима.[18] На основно значење рибе као Христоса, указују како рани писци који га називају „небеском рибом“, тако и представе на којима се Исус приказује као велика риба међу малима, што одговара наводима Тертулијана који обухватају симболику рибе, воде и тајне крштења, а гласе: „Ми мале рибе, вођене нашом рибом, рађамо се у води и можемо да се спасемо само уколико пребивамо у води“.[19] Поред овог христолошког значења риба означава и сваког хришћанина понаособ јер се ова симболика изводи из метафоре „Христ рибар душа“ и значења Христовог чудесног риболова са Апостолима.

Крст, прастари космички симбол, у раном хришћанству најпре је означавао победу која се повезивала са Христовим Преображењем и Васкрсењем, а тек доцније са Распећем. Отуда је крст у себи обједињавао два принципа, божанску љубав и божанску победу, односно славу.[20] Говорећи о Христу и његовом страдању, св. Иринеј наводи: „Дошао је у видљиву облику, а не у оном који му припада и постао је тело и прибијен је на крст на такав начин који у себи сажима универзум.“ На истоветан и свеколики смисао крста указивали су такође, св. Григорије Ниски који је крст сагледавао као космички отисак, Лактанције који је говорећи о Христу истицао да је Свевишњи у својим патњама загрлио „земаљски круг“, као и Кирило Јерусалимски који је у Голготи видео стожер света јер „Бог је раширио руке на крсту да би обухватио границе Екумене, па је зато брдо Голгота стожер света“.[21]

Избор мотива за камену пластику на Дубу, пратио је и избор боја, тако да су на појединим фрагментима сачувани трагови црвене и беле боје, са својим симболичким вредностима које се складно уклапају у симболику мотива. Семантика и симболика црвене говоре о животворној лепоти и божанственој енергији, док симболика и семантика беле, која је апсолутна боја јер нема других варијација, говоре о сродности са божанском светлошћу, о девичанској белини, о преображавању и ослобођености од свега земног. Бавећи се проблемом боја, Кандински је посебну пажњу усмерио управо ка белој „коју често сматрамо не-бојом“ тако да је својим истраживањима и запажањима потврдио суштинску симболику ове боје: Бела је „као симбол једног света где су све боје, као својства материјалних супстанци, ишчезле. Бело делује на нашу душу као апсолутна тишина. Та тишина није смрт, она је препуна живих могућности“.[22]

---

17 *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i uvod u ikonologiju*, urednik: A. Badurina, Zagreb 1985, 509

18 А. Гербран- Ж. Шевалије, *Речник симбола*, Нови Сад 2004, 782

19 Л. Успенски, *Теологија иконе,* превод: хиландарски монаси, Манастир Хиландар 2000, 38

20 *Енциклопедија живих религија*, главни уредник: Кит Крим, Београд 1990, 394

21 А. Гербран- Ж. Шевалије, *нав. дело*, 437

22 *Исто*, 51

Сл. 5: Копче типа Сучидава: 5/1,2 Петина, лок. *Велико Градиште;* 5/3 Златари, лок. *Градиште*; 5/4 Дубци-Мошуте, лок. *Градац*

Fig. 5: Buckles of Sucidava type: 5/1,2 Petina, loc. *Veliko Gradište;* 5/3 Zlatari, loc. *Gradište*; 5/4 Dubci-Mošute, loc. *Gradac*

Хришћанско становништво које је живело у утврђењима на Јастребцу и подно планине, носило је копче типа сучидава које се датују у 6. век, а које су назване по епонимном локалитету Sucidava (Celei) у Румунији који се налази на левој обали Дунава. Копче су на основу налаза новца јустинијанског и постјустинијанског доба јасно детерминисане у период 550-600 године и често се налазе на рановизантијским локалитетима источнобалканског простора али их има и на Криму, у Мађарској, Египту, Француској, Баварској и Италији.[23] Наше копче потичу са лок. *Градиште* у селу Петина, недалеко од цркве св. Арханђела (сл. 5/1,2), са локалитета *Градац* у селу Дупци, у засеоку Мошуте, на десној обали Расине (сл. 5/4) и са лок. *Градиште* у Златарима које контролише потез где се Расина додирује са Јастрепцем, где римски пут прелази реку и иде ка Топлици (сл. 5/3). Копче имају правоугаону пређицу и оков у облику штита, најчешће са централним мотивом у облику крста који се на појединим примерцима комбинује са лунуластим мотивом,[24] тако да је хришћанска симболика ових употребних предмета сасвим јасна. Аналогије за наше копче налазимо на локалитетима: Aquae (Прахово),[25] Доњићко Брдо (Градац код Крагујевца),[26] Градина на Јелици,[27] Царичин Град...[28]

---

23 J. Werner, *Byzantische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt,* Kölner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte, Köln, 1955, 46, karta 1

24 *Исто*, 39-41, T.VIII/6-11; S. Uenze, *Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien),* Münchener Beiträge für Vor- und Frühgeschichte, München,1992, 184-186

25 Ђ.Јанковић, *Подунавски део области Аквиса,* Београд 1981, 175, T. XVII/1

26 Д. Петровић, *Средњовековна некропола на Доњићком брду, Градац код Крагујевца,* Старинар XIII-XIV, Београд 1965, 275-290, 288, T. 39/1; А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, 73, кат. 4, сл.149

27 M. Milinković, *Die Byzantinische Höhohenanlage auf der Jelica in Serbien-Beispiel aus dem Nördlichen Illyricum des 6 Jh*., Starinar LI/2001, Beograd 2002, Abb. 15/5

28 Z. Vinski, *нав. дело*, 37-38, T. 30/7; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град утврђено насеље у византијском Илирику,* Београд 1977, 193, кат. 26, T. XI/1, 194, кат. 27, T. XI/2

Сл. 6: Рутевац-Ћићина, лок. *Пресидијум Помпеји* (*Praesidium Pompei*): 6/1,2 оловне пломбе; 6/3 позлаћени медаљон

Fig. 6: Rutevac-Ćićina, loc. *Presidium* Pompei (*Praesidium Pompei*): 6/1,2 lead seals; 6/3 gilded medallion

Спуштајући се у географском смислу, са Копаоника и Јастрепца ка Алексинцу, долазимо у Алексиначку котлину до значајне античке комуникације уз Јужну Мораву, где се недалеко од савремене цркве у Ћићини налази познато римско насеље *Praesidium Pompei.*[29] Поред налаза новца, фибула, делова античког пута, са овог локалитета потичу бројне пломбе, које су стизале преко поштанских пошиљки. Пломбе су се користиле у приватној и службеној кореспонденцији, било царској, војној, градској или црквеној. За време Анастазија I (491-518) успостављен је систем контроле који се односи на печате и који траје све до краја 6. и почетка 7. века када долази до аваро-словенских упада. Ови печати су царски, са портретима и именима владара.

Из приватне збирке Саше Ристића, из Рутевца, издвајамо две рано-хришћанске пломбе које потичу са локалитета *Praesidium Pompei*, једну са Христовим монограмом и другу са представом лава (сл. 6/1,2). Христов монограм као један од најстаријих хришћанских симбола познат је као свети монограм и јавља се у различитим варијантама, самостално или у комбинацији са крстом.[30] Пломбе са Христовим монограмом веома су заступљене у Норику и Панонији, Аустрији, Мађарској и Хрватској.[31] Друга наша пломба, такође поседује стари хришћански симбол, лава који означава снагу, храброст али и васкрсења, будући да према легенди, лавица рађа мртве лавиће које лав за три дана својим дахом оживљава. Поред тога, лав је симбол јеванђелисте Марка, односно јеванђеља по Марку које потанко описује Христово васкрсење. На давно публикованој пломби из Националне библиотеке у Паризу, приказан је лав са хришћанским монограмом.[32] Уз наведене предмете, пронађен је позлаћени привесак са

---

[29] Д. Рашковић, *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју,* Трећа југословенска конференција византолога (Крушевац 10-13. мај 2000), Београд-Крушевац 2002, 55-56

[30] Z. Vinski, *Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu III, Zagreb 1968, 103

[31] M. Ilkić, *Antičke plombe iz Sotina (Cornacum),* Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 48, 2006, 68

[32] M. I. Rostovcev, *Catalogue des plombs de l`antiquite, du moyen age et des temps modernes conserves au departement des medailles et antiques de la Bibliotheque nationale*

Сл. 7: Фибуле: 7/1 Витковац, лок. *Градац*; 7/2 Дубци-Мошуте, лок. *Градац*

Fig. 7: Fibulae: 7/1 Vitkovac, loc. *Gradac*; 7/2 Dubci-Mošute, loc. *Gradac*

Христовим монограмом који јасно показује потребу становника насеља *Praesidium Pompei* за истицањем верске припадности и на утилитарним предметима (сл.6/3).

Из Алексиначке котлине, са утврђења *Градац,* које се на-лази у селу Витковац, недалеко од цркве, потиче још један рано-хришћански налаз, фибула у облику крста (сл. 7/1), која се датује у 6. век и своје аналогије налази у фибулама из Улпијане,[33] Баточине код Крагујевца,[34] Ниша[35] и других локалитета. Иако је поре-кло фибула у облику крста на хришћанском истоку, оне су широко распрострањене и на Балкану у 6. и на почетку 7. века, тако да се осим о импорту може говорити и о локалним радионицама.

Са утврђења *Бедем* у селу Маскаре, које се по свом положају битно разликује од свих оних које смо навели јер се налази у долини, на ушћу Јужне и Западне Мораве које формирају Велику Мораву, потичу опеке са крстовима у плитком рељефу, крстом чији се краци рачвасто завршавају, крстом у кругу.[36] (сл. 8) Опеке су фрагментоване, доброг печења и са траговима малтера.Опеке сличне нашима налажене су на рановизантијским локалитетима у Бреговини, у Балајнцу и на Царичином граду,[37] као и на средњовековном Сталаћу у секундарној употреби.[38]

На стратешки значајном месту, наспрам *Бедема* налази се *Сталаћ,* важан средњовековни град који је контролисао прилаз ка српској средњовековној престоници Крушевцу, крајем 14. и почетком 15. века.[39] О

redige par Mich Paris, Rollin et Feuardent 1900, T. 8, 12

33 М. Милинковић, *Улпијана код Грачанице на Косову и Градина на Јелици код Чачка у светлу акултурационих процеса у Илирику у VI веку,* Трећа југословенска конференција византолога (Крушевац 10-13 мај 2000), Београд-Крушевац 2002, 348, Т. III/4; М. Милинковић, *О тзв. Женском германском гробу из Улпијане*, Споменица Јована Ковачевића, Београд 2003, 161-162, сл. 4/3, 6/4

34 Z. Vinski, *nav. delo*, 108, T VI/17

35 *Isto*, 109, T.VI/21 b

36 Д. Рашковић-Н. Ђокић, *Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића*, Гласник САД 13, Београд 1997, 137, сл.1, 2

37 М. Јеремић, *Опеке Царичиног града*, Ниш и Византија. Зборник радова IV, Ниш 2006, 213-227

38 D. Minić-O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać,* Beograd 2007, 177-178

39 *Isto*

поштовању појединих светитеља, ходочашћу и верским навикама становника овог града сведочи оловна ампула са представама св. Теодоре и св. Димитрија чији се култ везује за Солун, из више разлога (сл. 9/1). Оба светитеља су у Солуну провела део свог живота, св. Теодора од времена монашења у манастиру св. Стефана где је и сахрањена 892, св. Димитрије такође, патрон Града, чувар и заштитник, сахрањен је почетком 4. века у базилику св. Димитрија. Заједнички именитељ оба светитеља је њихова мироточивост, с том разликом што се чудесно миро појавило на лицу св. Теодоре непосредно након њеног упокојења, док је чудесно миро потекло из гроба св. Димитрија тек у 12. веку, што је значајно за датовање ампула.[40] Поред тога, истицање мира из гроба св. Димитрија пресудно је утицало на стварање једног од најпознатијих средњовековних „активних" мартиријума, како је то дефинисао А. Грабар, тако да је гроб св. Димитрија постао место које су походили и коме су се клањали бројни верници.[41]

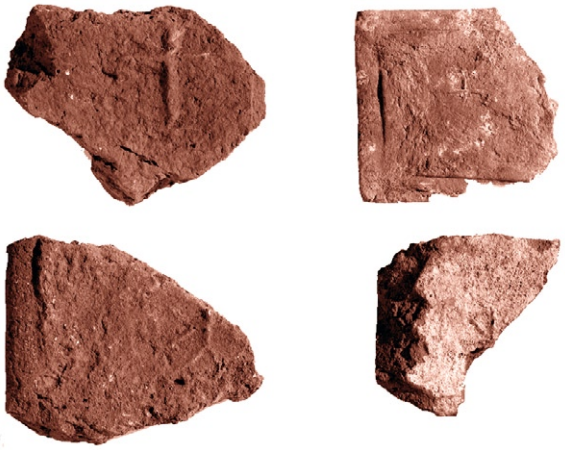

Сл. 8: Маскаре, лок. *Бедем*, опеке

Fig. 8: Maskare, loc. *Bedem*, bricks

Уз све то, Солун је био центар производње различитих вотивних предмета, као што су ампуле за миро, иконице и реликвијари. Међу њима, Ch. Bakirtzis је издвојио касноантичке и средњовековне ампуле, да би их типолошки детаљно разврстао и као посебан тип издвојио оне са ликовима св. Димитрија и св. Теодоре, чије порекло проналази управо у солунским радионицама.[42] Поред ових, постојале су и радионице у светогорским манастирима које су своје култне производе извозиле широм Балкана и у Русију.

Ампула из Сталаћа, ливена у калупу, у плитком рељефу украшена је ликовима светитеља који су некада били сигнирани, али од натписа је остало тек по једно слово. Упркос лошој очуваности ликова њихов изворни облик се може претпоставити на основу аналогија, пре свега са ампулом која потиче са лок. *Царевац у* Великом Трнову али и увидом у представе на ампулама са Мале преспе, из Сера, из Италије и из ковчега

[40] Д. Минић, *Оловна ампула из Сталаћа,* Споменица Јована Ковачевића, Београд 2003, 231

[41] Б. Радојковић, *Неки примерци византијских камених иконица,* Музеј примењене уметности, Зборник Музеја примењене уметности 14, Београд 1970, 27

[42] Ch. Bakirtzis, *Ampoules byzantines des Thessalonique*, L' art de Thessalonique et des pazs `balkaniques et les courants spirituels au XIV siècle, Belgrade 1987, 206

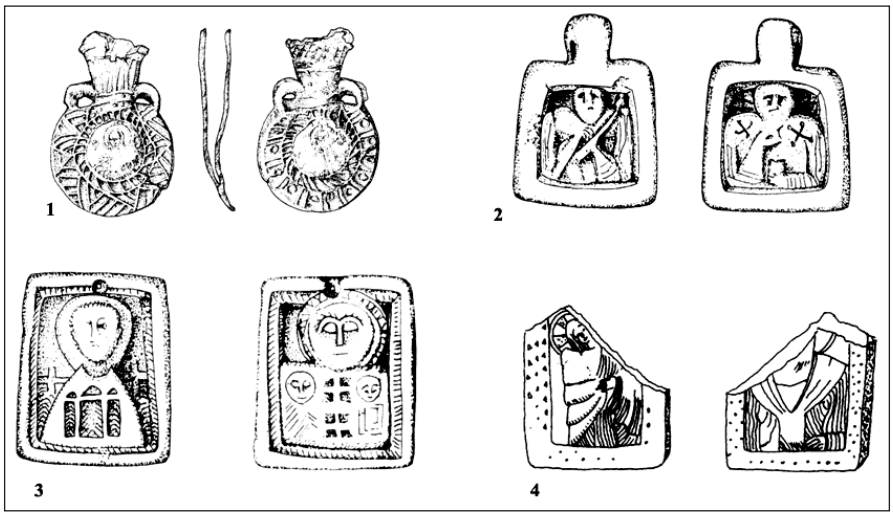

Сл. 9: Град Сталаћ, лок. *Кула Тодора од Сталаћа*: 9/1 оловна ампула; 9/2,3,4 камене иконице

Fig. 9: Grad Stalać, loc. *Kula Todora od Stalaća*: 9/1 lead ampulla; 9/2,3,4 stone icons

краља Стефана Дечанског.[43] На једној страни ампуле у оквиру медаљона налази се допојасна фигура св. Теодоре са нимбом и велом, која у десној руци држи крст. На другој страни ампуле, такође у медаљону, налази се допојасна фигура св. Димитрија са ореолом.

Производња ампула у којима се чувало освећено уље, миро или вино била је посебно интензивна у 12. веку, што наводи на размишљање да би се ампула из Сталаћа могла датовати знатно раније, иако је пронађена у културном слоју 14/15. века. У прилог томе иду и претпоставке да су је у Град могли донети монаси или ходочасници, да се могла преносити „са колена на колено", као и истрвеност представа које указују на дугу употребу предмета.[44] Поред функције чувања освећених течности ампуле су имале и апотропејски значај који се односио не само на земни живот онога ко их поседује, већ и на његов пут ка вечности, тако да се ампуле проналазе и као гробни прилози, као што је то био случај са ковчегом краља Стефана Дечанског у Дечанима.[45]

За разлику од ампуле из Сталаћа, за коју се сматра да је импорт, иконице које су откривене током археолошких истраживања Сталаћа, као и оне које потичу из столног места кнеза Лазара, верује се да су продукт локалних радионица (сл. 9/2,3,4 и сл. 10). У прилог томе иде и чињеница да су претежно рађене од јефтинијих материјала, да су грубо моделоване и

[43] Д. Минић, *нав. дело*, 230-231

[44] D. Minić-O. Vukadin, *нав. дело*, 148

[45] Л. Павловић, *Дечанске ампуле,* Зборник музеја примењене уметности 3-4, Београд 1958, 101-104

Сл. 10: Крушевац, лок. *Лазарев град,* камене иконице

Fig. 10: Kruševac, loc. *Lazarev Grad,* stone icons

са ликовима који су схематски приказани. Најједноставније је рађена иконица која у плитком рељефу приказује арханђела Михаила и св. Николу (сл. 9/2).

Култ св. Николе припада старим и веома раширеним култовима који су се у византијском свету поштовали од 6. века, да би се потом проширио и на простор Балкана. Након изградње надалеко познате базилике посвећена овом светитељу у Баријy, односно након преноса моштију св. Николе из Мире у Бари у 11. веку, његов култ постаје изузетно значајан. Да је у средњовековној Србији гајен посебан пијетет према св. Николи, сведоче дарови које је Стефан Немања слао цркви св. Николе у Баријy, као и посвета цркве коју је Немања подигао код Куршумлије. Бројни иконографски програми садрже представе св. Николе и његово житије. Пошто је Св. Никола заштитних свих људи у невољи и пошто „наткриљује све свете, а по небеском рангу долази одмах иза Богородице“, често се приказује на иконицама које имају заштитну моћ.[46]

Култ св. Арханђела Михаила је такође веома распрострањен и познат још од 3. века. Цар Константин је у његову част подигао цркву у Цариграду, а цар Манојло Комнин је увео нов празник поводом чуда у Хони. На значај овог светитеља који је био заштитник Босфора и византијске војске, указују бројне цркве св. Арханђела у Цариграду и околини, којих је како се верује било 15. Култ Арханђела Михаила био је дубоку укорењен и на нашем простору, тако да избор овог мотива на иконицама не изненађује.

Друга иконица која је такође обострано обрађена, са ликовима св. Пантелејмона и непознате светитељке, израђена је са више смисла за про-

[46] Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве,* Београд 1961, 82

порције (сл. 9/3). Непозната светитељка би могла бити у непосредној вези са приказом св. Пантелејмона јер на прсима носи децу за чије исцељење моли.[47] Судећи по оштећењима, ова иконица се некада налазила у металном окову.

Са Сталаћа потичу још две фрагментоване иконице, једна са Богородицом са Христом и св. Николом (9/4) и друга недовршена са урезаним крстом. Ове иконице су знатно боље израде од претходних а недовршена иконица наводи на помисао да би се управо у Сталаћу могло претпоставити постојање радионице. Уз то, имајући у виду чињеницу да су све наведене иконице, као и оне из Крушевца, Јагодине и из околине Прокупља, израђене од истог материјала, камена шкриљца, може се претпоставити да је сировина за израду црпљена из истог лежишта, које се налазило на простору моравске Србије, негде у околини наведених места.[48] Пошто ниједна од иконица са Сталаћа није сигнирана, претпоставља се да је њихова иконографија била до те мере јасна да је елиминисала потребу именовања приказаних светитеља.

Међу приказима светитеља посебно место заузима лик св. Пантелејмона који се изузетно ретко јавља међу производима тзв. ситне пластике, не само код нас, већ и у Русији. Иконица из Сталаћа се у иконографском смислу разликује како од јединог примера код нас, из Раковца, с краја 12. и почетка 13. века, тако и од ретких руских, по томе што светитељ у руци не држи ковчежић као уобичајени атрибут, већ ваљкасте апотекарске посудице које указују на локалну иконографску варијанту.[49]

Из Лазаревог града потичу још две иконице, једна трапезоидна са схематски приказаним ликом и Христовим монограмом (сл.10/1,1а) и друга са представама непознатих светитеља, такође схематски приказаним (сл.10/2,2а). Пошто су по материјалу и начину обраде сличне сталаћким, може се претпоставити слично порекло и место израде у некој локалној радионици Моравске Србије. Напрсне иконице које су могли носити припадници војне посаде као амајлије, због свог профилактичког смисла, у функционалном погледу поклапају се са енколпионима. Њихово порекло досеже дубоко у прошлост, у период антике када су се носиле геме и камеје.

Камене иконе из Сталаћа и Крушевца припадају византијском културном кругу, као и иконе из *Јагодине* или из Збирке Музеја примењене уметности у Београду јер се на свима очитује утицај византијске глиптике. Поред ових једноставнијих примерака, подсетићемо и на иконице рађене у скупоценијим материјалима, у полудрагом камену, попут хиландарских или св. Николе из Славковице који је од оникса.[50] На материјалу који називамо ситном пластиком у који спадају и камене иконе, у периоду од краја 12. па до краја 15. века не јављају се представе српских светитеља, св.

---

47 D. Minić-O. Vukadin, *нав. дело*, 146

48 Б. Цветковић, *Две камене иконице из збирке Завичајног музеја у Јагодини*, Старинар LII, Београд 2002, 175-180

49 D. Minić-O. Vukadin, *нав. дело*, 147

50 Д. Мадас, *Славковица,* Крагујевац 1984, 121-122

Сл. 11: Јошје, непознато налазиште, сребрна чаша

Fig. 11: Jošje, unknovn find, a silver cup

Саве или св. Симеона, на чијим су се гробовима дешавала чуда. Изгледа да се у наведеном периоду, апотропејска моћ приписивала светитељима чији је култ далеко дуже био потврђиван, као што су Христ, Богородица, св. Ђорђе, св. Димитрије, св. Никола.

Хришћанској средњовековној културној сфери, у којој се лепота поимала као јединство свих карактеристика предмета, па и са́мог материјала који је својим специфичностима утицао на степен лепог, припада једна луксузна чаша која је као случајан налаз из села Јошје код Ђуниса, доспела у крушевачки музеј (сл. 11).[51] Иако је ова сребрна чаша настала у тегобном времену по српску државу, у време турске превласти на Балкану, остала је да својим симболички мотивом једнорога, сведочи непресахли дух хришћанства. Чаша, рађена техником искуцавања богато је декорисана, флоралним и зооморфним мотивима, као и старосрпским натписом који обухвата спољни фриз и који чашу сврстава у тип славских чаша, из којих се наздрављало о крсним и манастирским славама „у славу Божију“: СИЋА ЧАША РАКИНА ИЗ МУЧА. Б(ОЖ)Є ПОМОЗИ МУ БОГЪ И С(ВЄ)ТИ КОГА СЛАБИТ. КО НОМ ПИ ПОМОЗИ Б(ОГ)Ь. У централном пољу чаше приказан је једнорог као отелотворење невиности, чистоте и врлине окружен биљним мотивима који симболишу рајско окружење. Једнорог је од антике симбол невиности у најширем смислу тог појма, тако да се на бројним представама појављује као атрибут свих богиња девица и богиња месеца, посебно Артемиде/Дијане, да би у хришћанству постао симбол девичанске чистоте, а самим тим и „главни јунак“ алегоријске приче о Благовестима.[52]

На основу стилских карактеристика, начина обраде фризова и појединих мотива, као што је то случај са мотивом спојених „магарећих леђа“, чашу из Јошја датујемо у 16. век. Најближе аналогије проналазимо у Бањи

---

51 Г. Тошић, Д. Рашковић, *Ἀρχή - τέχνη - археологија,* Драгослав Срејовић и уметност, Крагујевац 2008, 225

52 *Лексикон иконографије, литургике и симболике западног кршћанства и увод у иконологију*, 295

Сл. 12: Трнавци, лок. Црква Св. Ђорђа, амвон

Fig. 12: Trnavci, loc. Crkva Sv. Djordja (Church of St. George), amvon

Прибојској, „чашу са животињском фигуром“,[53] као и у Студеници, „чашу јеромонаха Викентија“.[54] Пошто су ове чаше настајале под утицајем турског златарства биле су веома тражене на тржишту племенитих метала на Балкану, тако да их налазимо у Бугарској, Румунији и Мађарској.

Континуитет хришћанских навика и пијетет према хришћанским предметима негован је у турском периоду, не само у оквиру тзв. производа ситне пластике, већ и када је реч о сакралним зданима, иако је то било изузетно тешко, будући да су бројне цркве у том периоду страдале. Однос према светињама може се пратити и преко појединих делова архитектуре који су секундарно уграђивани у здања која су обнављана или подизана на потпуно новим локацијама. Као илустрацију наводимо амвон (сл. 12) неке за сада непознате средњовековне цркве који је уграђен у под парохијске цркве у селу Трнавци у чијој близини се налазе остаци једне виле рустике и рановизантијско утврђење.

Осим материјалних сведочанстава која потврђују присуство хришћана на простору данашњег Крушевца и шире околине, народно предање једнако речито потврђује ту чињеницу. У колективном памћењу локалног становништва вековима уназад трају казивања о *Црквинама, Црквиштима и Молитвама,* где су се мештани окупљали на дан одређеног светитеља. Тако је било и на *Дубу* у Малој Врбници и на *Небеским столицама* где се на самом терену, пре истраживања, нису очитовали трагови ранохришћанских базилика.

И најпосле да закључимо, присуство хришћана на простору шире околине Крушевца од касне антике, преко средњег века, па до савременог доба, евидентно је иако систематска истраживања овог простора тек предстоје. На неопходност оваквог приступа указују наша рекогносцирања и заштитна археолошка истраживања појединих локалитета.

---

53 М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981, 81,82, сл.27, 28

54 М. Шакота, *Студеничка ризница*, Београд 1988, 114,159, сл.81

Gordana Tošić, Dušan Rašković

CHRISTIAN MOTIVES ON ARCHEOLOGICAL MATERIAL IN THE VICINITY OF KRUŠEVAC AND ALEKSINAC

Contribution to the study of Christian motives resulted from an insight into the archeological corpus that is located at the National Museum in Kruševac and which had come to the Museum due to recognnoitering of the terrain and archeological explorations of the certain localities performed by the Museum and Cultural Heritage Preservation Institute of Kraljevo.

Despite the fact that late classical Roman and early Byzantine period in Kruševac region has not been sufficiently explored and scientifically valorized, on the basis of archeological artifacts it can be argumentatively supposed that life in the late Roman period was very intensive. Foundation of Christianity in wider surroundings of Kruševac can be viewed by examining findings of both profane and sacral character, with Christian symbolism.

On strategically important locations, on Kopaonik Mountain, there are two localities with early Christian basilicas, *Nebeske stolice* (1.800 m above sea level) and *Gradac* in Gornji Lovici (1.089 m above sea level). The basilica on *Nebeske stolice* incontestably is assigned to V/VI century period according to the floor mosaic remains. The localities stated, which also have their earlier phases of life, are closely related to development of mining in the Roman province of Dardania and migration of the population during Romanization of this region.

In the piedmont area of Kopaonik Mountain, on the boundary with Župa, one basilica was also found, specific by its stone decorative plastic that belongs to the local variant of early Christian plastic that had been created in the region of Dacian diocese (locality of *Dub*, Mala Vrbnica).

Christianization is traced not only by architectonic structures but also by so called portable archeological material such as Byzantine fibulae with a rolled up leg in a form of the cross, some of which having schematized Christian images (*Gradac*, Gornji Levići, *Veliko Gradište*, Petina), buckles of sucidava type (localities of *Gradište*, Petina, *Gradac*, Dupci, *Gradište*, Zlatari), late Roman seals with typical Christian iconography, such as lion or Christ's monogram (*Praesidium Pompei*)...

Christianity that had been founded in the region of medieval Moravska Serbia, can be witnessed by ampullas for keeping miraculous chrism from the town of Stalac as well as medieval icons with images of saints from Stalać and Lazarev Grad. The continuity of faith is confirmed by findings of the later period, 16th century, such as silver cup for celebrating a family feast for its patron saint (Slava) from Joshi or secondary used amvon in the church in Trnavče.

Presence of Christians in the area of wider surroundings of Kruševac, from the late Roman period, through the middle ages up to nowadays, is evident although systematic explorations of this region are only impended. A necessity for such an approach results from our reconnoitering and conservative archeological explorations of certain localities.

Универзитет у Нишу
Универзитетска библиотека

Овај текст је део Дигиталне библиотеке, јавно је доступан и може се слободно користити за личне потребе, у образовне и научне сврхе. Ако користите текст, наведите извор.
Комерцијална употреба текста није дозвољена.

University of Niš
University Library

This text is a part of the Digital library of public domain. Permission is granted for use for personal, educational and scientific use. If you do use the document, indicate the source.
No permission is granted for commercial use.

Септембар 2011 УБН © UBN September 2011